

UOT 81'373

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4075>

ALINMA SÖZLƏRİN LİŇQVİSTİK ƏSASLARI

Nuranə CƏBRAYILOVA*

Daxil olub: 9 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: 7 Yanvar 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 9 December 2025 | Accepted: 7 January 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *dilin leksik sisteminin zənginləşməsi, alınma sözlər, beynəlmiləl sözlər, ekzotizmlər, alınma sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri*

Giriş

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas rolu dilin daxili imkanları hesabına baş verən söz yaradıcılığı oynayarsa, ikinci mühüm mənbəni alınma sözlər təşkil edir. Mütəmadi inkişaf edən dillərdə alınma sözlərin xüsusi çəkisi olduğu üçün onların tədqiqi müxtəlif dövrlərdə hər zaman mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Günümüzdə bu sahədə araşdırmalar davam etsə də, bəzi məsələlər hələ də tam aydınlığa qovuşmamışdır.

Qloballaşmanın sürətləndiyi müasir dövrdə alınma sözlərin dildə həddindən artıq çoxalması, xüsusilə də milli qarşılığı olan sözlərin əvəzlənməsi müəyyən dil problemlərinə yol açır. Bu səbəbdən dilin saflığının qorunması, yersiz alınmaların məhdudlaşdırılması və milli termin yaradıcılığının təşviq edilməsi aktuallığını qoruyub saxlayır. Alınma sözlər təkcə leksik fondu zənginləşdirmir, həm də xalqlar arasında tarixi-mədəni əlaqələrin mənzərəsini yaradaraq dilin sosial və mədəni inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

1. Azərbaycan dilinin leksik sistemində alınma sözlərin növləri

Dilimizdə alınmaların ümumişlək alınmalar, beynəlmiləl, ekzotizmlər kimi növləri vardır. Ümumişlək alınmalar Azərbaycan dilinin leksik sisteminə tam şəkildə daxil olaraq ona aid qrammatik xüsusiyyətləri və lüğəvi mənalara mənimsəmiş, müxtəlif fərqli üslublarla işlənən, dilin fonetik tələblərinə uyğun səslənən və ümumi şəkildə başa düşülən sözlərdir. Bu tipli sözlər dilə daxil olaraq artıq vətəndaşlıq qazanmışdır. Məs.: “*aypəd* – (ing. *Ipad*) *tex. Planşet kompüterlərin ticarət nişanı*” [2, s.15]; “*çizburger* – (ing. *cheeseburger* “*pendirli hamburger*”) *aşp. Makdonalds yeməxanalarında hazırlanan bulka arasına mal ətinədən bifşteks, çeddar pendiri, ketçup, soğan, duzlu xiyarla doldurulmuş yemək növü*” [5, s.59]; “*notbuk* – (ing. *notebook* – *qeyd kitabı*) *infor. Daşınan fərdi kompüterin xüsusi növü*” [5, s.182]; “*taymer* – (ing. *timer* < *time* – *zaman*) *tex. Sistem saati. Cari vaxtı və ya vaxt intervalını ölçmək və ya göstərmək üçün cihaz (prosessor reyestri)*” [2, s.132] və s.

Beynəlmiləl alınmalar dünya dillərinin əksəriyyətini əhatə edən sözlərdir. Onlar global ünsiyyətin tələblərinə uyğun olaraq geniş yayılır və həm terminologiyanın, həm də gündəlik danışığın bir parçasına çevrilir. Beynəlmiləl sözlər xalqlar arasında əlaqələri yaradaraq beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiyanı təmin edir. Beynəlmiləl sözlərin bir dildən digər dillərə keçməsinin əsas səbəb elmi-texniki yeniliklərdir. İkinci səbəb kimi cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi dəyişmələr, yoluxucu xəstəliklər və ya elmi-texniki tərəqqini göstərə bilərik. “*Bu tipli alınmalar bir çox dillər kimi Azərbaycan dilinin terminologiyasının ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycan dilində də bu tipli terminlər ümumi mənə və forması ilə fərqlənməyərək, dilin leksikoloji qatında özünə xüsusi bir yer tapmaqla müxtəlif sistemli dillərin ortaq leksik vahidlərinə çevrilir və dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin və zənginləşməsinin*

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: cebrayilovanurane96@gmail.com

əsas göstəricilərindən biri kimi özünü büruzə verir” [3, s.169]. Ümumiyyətlə, beynəlmiləl alınmaların işlədilməsi adi alınmalarda olduğu kimi zərurətdən yaranır. Belə sözlərin əksəriyyəti Avropa dilləri əsasında yaradılmışdır. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran dilçi alim İ.Qasımov yazır: “*Dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri və ya daha güclü elmi, texniki qata malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində böyük nailiyyətlər əldə edən, yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin nisbətən zəif inkişaf etmiş dillərə təsiri təsirə məruz qalan dillərin leksik tərkibində alınmaların meydana çıxmasına və beləliklə, müxtəlif dillərdə ortaq leksik vahidlərin formalaşmasına səbəb olur*” [3, s.170]. Yuxarıda qeyd olunan fikirləri nümunələr əsasında izah edək: “*akvizisiya* – (lat. *acquisitio* – əldə etmə) iqt. Rəhbərliyin razılığı ilə yaxud razılığı olmadan kompaniyanın səhmlərinin hamısının alınması yolu ilə ona yiyələnmək” [2, s. 9]; “*şoumen*– (ing. *show* – nümayiş etdirmə + *man* – adam) inc. Estrada şousuna rəhbərlik edən artist; ümumiyyətlə, əyləncə proqramını aparan adam” [2, s. 130]; “*flaş-mob* – (ing. *flash* – alovlanma + *mob* – kütlə) Təyin olunmuş vaxtda və müəyyən olunmuş yerdə gözlənilmədən bir qrup insanın ictimai yerdə əvvəlcədən danışılmış hərəkətləri yerinə yetirməsi və cəld də dağılışdığı kütləvi aksiya” [2, s. 41]; “*podkast*– (ing. *İpod*+*broadcast* – yayım) inf. Asinxron istifadəçi girişi üçün audio və ya videofayl və ya bu cür faylların seriyası” [2, s. 99]; “*piling* – (ing. *peel* – təmizləmək, qabığı soymaq) kosmet. 1.Ölü dəri hüceyrələrini aşındırmaq və çıxarmaq üçün edilən kosmetik prosedur. 2. Piling üçün krem” [2, s. 98]; “*pinterest*– (ing. *to pin* – sancaqlamaq) inf. İstifadəçilərə şəkillər və ya videolar yükləmək, onları saxlamaq və kolleksiyalarda birləşdirmək və başqaları ilə bölüşmək imkanı verən vizual axtarış və sosial şəbəkə” [2, s. 98]; “*mikrobloqinq* – (yun. *mikros* – balaca + ing. *blog* – gündəlik) inf. Bloqlarla müqayisədə ən mühüm xüsusiyyəti ani və qısa məzmun paylaşmaqdır. Ən məşhur mikrobloq xidmətlərindən biri də Tvitterdir ki, bura daxil edilən hər bir bloq yazısı 140 simvolla məhdudlaşır” [2, s. 83] və s.

Ekzotizmlər Azərbaycan dilində başqa xalqlara, ölkələrə və mədəniyyətlərə məxsus olan, bizim dilə əcnəbi mühitlə bağlılığı qoruyaraq keçmiş sözlərə deyilir. Yəni bu sözlər, adətən, etimon dilə tam uyğunlaşmır, aid olduğu xalqın məişətini, coğrafiyasını və ya mədəni xüsusiyyətini saxlayır. Buraya musiqi, yemək, paltar, pul vahidlərinin adları və s. daxildir. Daha çox bədii əsər və publisistikada istifadə edilən bu sözlər bir çox hallarda tərcümə olunmur. Amma S.Sadıqova qeyd edir ki, ekzotizmlər bəzi dillərə tərcümə oluna bilər: “*Onlar bəzən bir sözlə yox, söz birləşməsi ilə tərcümə oluna bilər. Məsələn, rusların matryoxkasının ingiliscəyə “nesting doll” kimi tərcüməsi edilməsi halları var. Amma bu zaman lakoniklik itir. Ekzotizmlər xüsusən bədii əsərlərə kolorit vermək üçün tərcümə olunmur. Onlar dilə daxil olarkən, bir qayda olaraq, lüğət tərkibinin aktiv fondundan kənarda, leksikanın periferiyasında qərarlaşır*” [10]. Ekzotizmlərlə alınma sözlər bir-birinə bənzəsə də, bunlar arasında fərqlər vardır. Dilçi alim Təhminə Yaqubova isə onlar arasında fərqi belə izah etmişdir: “*Həm ekzotizmlər, həm də barbarizmlər alınma sözlərdən bir sıra cəhətləri ilə fərqlənir. Belə ki, bu sözlər işləndiyi dildə özünəməxsus bütün əlamətləri qoruyub saxlayır, həmin dilin leksik və qrammatik qanunauyğunluqlarına tabe olmur. Alınma sözlərlə barbarizmlər arasında da heç bir məhdudlaşdırıcı sərhəd yoxdur. Belə ki, müəyyən tarixi şəraitdə barbarizm olan sözlər zaman keçdikcə dilin aktiv lüğət fonduna daxil olaraq alınma sözə çevrilir. Məsələn, universitet, poçt, aktyor, konsul, manifest, deputat, parlament və s. bu qəbil sözlərdəndir*” [8, s. 35].

Ekzotizmlərlə alınma sözlərin fərqi nəzər salsaq, qeyd etmək olar ki, alınma sözlər dilin fonetik və qrammatik qaydalarına uyğunlaşaraq ümumi söz ehtiyatının təbii bir hissəsinə çevrilə bildiyi halda, ekzotizmlər çevrilə bilmir. Digər bir fərqli cəhət kimi ekzotizmlər, adətən, məhdud sahədə – ədəbiyyat, mədəniyyət və etnoqrafiya ilə bağlı təsvirlərdə işlənir, milli rəng daşıyır. Alınma sözlər isə gündəlik danışqda, elmdə, texnikada geniş istifadə olunur və milli məzmun daşıyır. Beləliklə, ekzotizmlərlə alınma sözlər arasındakı əsas fərq ekzotizmlərin xarici mədəni xüsusiyyətlərini saxlaması, alınma sözlərin isə dilin adi sözlərinə çevrilməsidir.

2. Alınma sözlərin qrammatik xüsusiyyətləri

Alınma sözlər təkcə leksik baxımından deyil, həm də morfoloji xüsusiyyətlərinə görə də dilin inkişafına ciddi təsir göstərir. Bir sıra alınma morfemlər vardır ki, bunlar, əsasən, alınma sözlərə qoşularaq onların tərkibində dilimizə keçmişdir. Məs: *aero-*, *avto-*, *eks-*, *foto-*, *tele-*, *bio-*, *hiper-*, *mikro-*

, makro-, multi-, arxi-, avia-, neo-, hidro- və s. Tərkibində bu morfemlərin olduğu 2010-2020-ci illərdə dilə daxil olan sözləri araşdırmaq üçün əsas mənbə müasir dövrdə nəşr edilmiş lüğətlər hesab edilə bilər. Bu tədqiqat zamanı 2016-cı ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun tərtib etdiyi “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”, 2021-ci ildə Q.Məhərrəminin “Yeni alınma sözlər lüğəti”, eləcə də 2022-ci ilə aid olan S.Sadiqovanın müəllifi olduğu “İzahlı terminlər lüğəti” əsas mənbə kimi istifadə edilərək tərkibində aero-, avto, foto-, hiper-, mikro-, meqa-, makro- morfemləri olan sözlərin statistikasını, quruluşca növü, orfoqrafiyasını öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normalarında qeyd edilir ki, “*Tərkibində aero-, aqro-, audio, avia-, avto-, ekzo-, endo-, elektro-, foto-, makro-, mikro-, mini-, mono-, multi-, nano-, neo-, oksi-, oliqo-, paleo-, para-, post-, proto-, psevdo-, psixo-, stereo-, super-, tele-, termo-, trans-, ultra-, ümum- morfemləri olan mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: aeroklub, aqromüxtəliflik, audioəlaqə, aviasalon, avtopark, endoplazma, mikrocərrahiyyə, elektromaqnit, fotoçəkiliş, miniavtobus, monopredikativ, monokristal, multimilyonçu, nanotexnologiya, nanohissəcik, neofaşizm...*” [11]. Eyni zamanda, -ümum-, proto-, trans-, paleo- morfemləri xüsusi isimlərə artırıldıqda defislə yazılır: trans-Avropa, ümum-Azərbaycan, trans-Avrasiya, trans-Qafqaz, paleo-Azərbaycan, proto-Azərbaycan və s.

Mənbə dildə və bizim dildə tərkibində bu morfemlərin iştirak etdiyi sözlər, əsasən, quruluşca mürəkkəb söz olur: “*ekzoskelet – (yun. ex – xarici + skeleton – skelet) Elektrik mühərrikləri, ling, hidravlika və digər texnoloji həllər sistemi vasitəsilə işləyən mobil mexanizm*” [2, s. 36]; “*multibrend – (lat. multi – çox + ing. brand – damğa) mark. Müxtəlif brend-ticarət markalarının mallarının satıldığı mağaza*” [2, s. 86]; “*nanosensor – (yun. nanos – cırıtdan + lat. sensus – hiss etmə) nanotex. Fiziki kəmiyyətləri ölçən, onları aşkar və təhlil edərək siqnalara çevirən nanoölçülü cihaz*” [2, s. 87] və s. Amma bəzən yarandığı dildə mürəkkəb hesab edilən söz dilimizdə sadə ola bilər. Buna səbəb həmin mürəkkəb sözün tərkibindəki sözlərdən hər hansı birinin dildə işlənməməsi, məna ifadə etməməsidir. Məs: *monofoniya, endoskopiya, monopoliya, monoskop, avtokratiya, aeronavtika, hipertrofiya, makropsiya, avtokratiya, avtofotarium, hiperakuziya və s.* Sözlərin tərkibində aktiv şəkildə işlənmən bəzi morfemlərin müasir lüğətlərdə necə və hansı formada əks olunduğunu nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur.

Aero – yunanca -aer – hava mənasını ifadə edir və “aviasiya” və “uçmaq” sözlərinə uyğun gələn mürəkkəb sözlərin birinci hissəsində iştirak edir. “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə *aero-* komponentli beş söz qeydə alınmışdır: *aerodinamika, aeroklimatologiya, aeroliologiya, aerologiya, aeronavtika*. Bu vahidlər atmosfer hadisələrinin öyrənilməsi və aviasiya elmləri ilə bağlıdır. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” isə *aero* ilə başlayan altı sözü təqdim edir: *aerofitlər, aerofototopoqrafiya, aerogenerator, aeroplankton, aeroponika, aerotaksasiya*. Bu sözlər ekologiya, biologiya və texnoloji sahələrdə yaranan yeni anlayışları ifadə edir. “İzahlı terminlər lüğəti” *aero-* morfeimli sözlərin ən geniş təsnifatını verərək, on yeddi termini əhatə etmişdir: *aerofagiya, aerofiltr, aerofobiya, aerofotarium, aerofototopoqrafiya, aerohelio sahə, aerohelioterapiya, aeroxoliya, aeroionizasiya, aeroionizator, aeroioninhalvasiya, aerologiya, aeroloji cihazlar, aeronevroz, aeronomiya, aerometrik qradient*. Bu terminlər tibbi, fiziki, geofiziki, aviasiya sahələrini əhatə edir və *aero-* morfeminin semantik çoxşaxəliyini göstərir.

Mikro – nəyinsə miqyasına, tutumuna və əhatə etdiyi sahəyə görə kiçik olmasını bildirən mürəkkəb sözlərin birinci hissəsinə əlavə olunur. Leksik mənbələrdə *mikro* ilə başlayan sözlərin geniş şəkildə təsbit olunması, morfemin dilin müasir inkişaf mərhələsində produktivliyini göstərir. Belə ki, “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə *mikro* morfeimli on bir söz qeyd edilmişdir: *mikrocilalama, mikroçip, mikrodermabraziya, mikrofibr, mikrofilmləmə, mikrokontroller, mikroprosessor, mikropsiya, mikrorelyef, mikrosenozlar, mikrotrofizm*. “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə isə bu morfeimli iki söz (*mikrobloq, mikroçip*) yer almışdır. “İzahlı terminlər lüğəti” bu morfemin tətbiq sahəsini daha geniş şəkildə əks etdirərək on bir termini özündə göstərir. Buraya *mikrointerlok, mikromiromalyasiya, mikromonosporroz, mikronema, mikronixiya, mikroostomiya, mikroperforasiya, mikropoliadenit, mikroşefaliya, mikroperiost, mikrotədris* sözləri daxildir.

Foto – Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın zənginləşməsində böyük rola malikdir, yunan sözü olub “*photos*” – “ışık” deməkdir. Işıq hadisəsi ilə əlaqədar olan və ya məna “fotoqrafik” sö-

zünə uyğun gələn mürəkkəb sözlərin birinci hissəsi kimi çıxış edir. Foto- morfeminin semantik tutumu onun müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin formalaşmasında geniş şəkildə işlənməsinə şərait yaradır. “İzahlı terminlər lüğəti”ndə tərkibində foto- elementi olan doqquz söz təqdim edilir: *fotoqastroqraf, fotoxəbər, fotoxronika, fotojurnalistika, fotomontaj, fotoportret, fotoreportaj, fotoreportyor, fotoseriya*. Bu terminlər, əsasən, fotoqrafiya, media və informasiya sahələrinə aiddir. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə bu morfemlə yaranmış iyirmi bir yeni söz qeydə alınmışdır: *fotobiologiya, fotodinamika, fotoelektrik, fotoepilyasiya, fotocavanlaşma, fotofil, fotofob, fotogen, fotokimyəvi, fotoksen, fotoqocalma, fotominerallaşma, fotoperiodizm, fotoplan, fotosfer, fotoşop, fototermoliz, fototrof, fotovoltaik*. Bu alınma sözlər biologiya, fizika, kosmetologiya, energetika və digər sahələr üzrə yeni elmi-texniki anlayışları əhatə edir.

Avto – yunan mənşəli *autos* (“öz-özünə, avtomatik”) sözündən yaranmış beynəlxalq morfem olub, müxtəlif semantik çalarlı anlayışların ifadəsində istifadə olunur. Bu komponent müasir terminologiyada, xüsusilə, avtomatlaşdırma, nəqliyyat, idarəetmə, siyasi quruluş və texniki sistemlərlə bağlı anlayışların formalaşmasında fəal şəkildə tətbiq edilir. Son 25-30 ildə Azərbaycan dilinin leksik fonduna daxil olmuş müxtəlif sahələri əhatə edən alınma sözlərin verildiyi “Yeni alınma sözlər lüğəti” bu tərkibli beş (*avtoban, avtokar, avtokratiya, avtopilot, avtoritarizm*), “İzahlı terminlər lüğəti” üç (*avtokrat, avtokratiya, avtorizasiya*), “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” isə doqquz söz (*avtodiler, avtokasko, avtokosmetika, avtokreditləşdirmə, avtolitoqrafiya, avtomototurizm, avtorizasiya, avtoservis, avtoşou*) vermişdir. Bu faktlar avto-morfeminin Azərbaycan dilinin müasir leksik və terminoloji sistemində mühüm yer tutduğunu, həm texnologiyı, sosial-siyasi, həm də məişət sahələrini əhatə edən yeni anlayışların adlandırılmasında mühüm rol oynadığını təsdiq edir.

-Hiper yunan sözü “hyper” sözündən yaranmışdır və normanın ötüb-keçmə mənasını verən ön şəkilçidir. “Yeni alınma sözlər lüğəti” altı (*hiperaktiv, hiperlink, hipermarket, hipermedia, hipermətn, hipertrofiya*), “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” beş (*hiperkeratoz, hiperlink, hipermətn, hipertonus, hipertrixoz*), “İzahlı terminlər lüğəti” iyirmi (*hiperaktivlik, hiperakuziya, hiperaldosteronizm, hiperammonemiya, hiperavtiklik, hiperbulya, hiperdiagnostika, hiperemiya, hiperergiya, hiperesteziya, hiperfunksiya, hipergeneziya, hipergenitalizm, hipergevziya, hiperistinad, hipermedia, hipernefroma, hiperplaziya, hipervizor*) bu tərkibli sözlərə rast gəlirik. Görkəmli terminoloq S.Sadıqovanın müəllifi olduğu lüğətdə hiperaktivlik sözü iki dəfə verilmişdir. Bunların mənasını dilçi belə qeyd etmişdir: 1) “hiperaktivlik – Tib. Narahatçılıq, hiperkinez şəklində aqressivliklə təzahür edən hərəkəti oyanıqlıq (psixomotor oyanma)” [7, s. 82]; 2) “hiperativlik (ing.d.hyper-üstün) – Jur. Televiziyada reklam kliplərinin göstərilmə, radioda səsləndirmə tezliyinin artırılması” [7, s. 83].

Bu komponentlər təkcə alınma sözlərə deyil, bəzən milli sözlərə də artırılıb söz yaradıcılığında iştirak edə bilər. Məs: *fotoxəbər, fotoqocalma, fotocavanlaşma, mikroçilalama* və s. Beləliklə, alınma morfemlər həm milli, həm də alınma sözlərə qoşularaq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

3. Dildəki məcburi alınmalarla mübarizə

Dilimizin saflığının qorunması müasir dövrdə dövlətimizin qarşısında duran prioritet məsələlərdən biridir. Dilimizi milli sərvətimiz hesab edən ümummilli lider Heydər Əliyev həmişə çıxışlarında bu məsələyə toxunaraq Azərbaycan dilinin saflığının, mədəni zənginliyinin qorunmasının zəruri olduğunu vurğulayırdı. Bu gün Azərbaycan dilinin inkişafı və qorunması istiqamətində dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən müəyyən təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. 3 noyabr 2025-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubiley tədbirində onun möhtəşəm çıxışı bunu bir daha təsdiq etdi. Dövlət başçısı dilimizin zəngin olduğunu, buna görə də bir çox alınma sözlərə ehtiyac olmadığını vurğulamışdır: “*Hər bir millət, hər bir xalq üçün onun Ana dili onun milli mənsəbiyyətinin əsas amilidir və bu istiqamətdə bütün ictimai fəallar, bütün ictimaiyyət bir nöqtəyə vurmalıdır. Bizim dilimiz qədimdir. Yenə də deyirəm, 50 milyondan çox insan üçün Ana dilidir, çox zəngindir və xarici kəlmələrə ehtiyac da yoxdur. Düzdür, beynəlxalq leksikon var və hər birimiz bu leksikondan istifadə edirik. Amma əgər Azərbaycan dilində əzəli bir kəlmə varsa, başqa dildən kəlməni gətirib əvəzləmək nə məqsəd daşıyır? Bu, ya səhvdir, ya təxribatdır. Hər ikisi də qəbul edilməzdir*” [9]. Dövlət başçısı

bu məsələyə təkcə dilçilərin deyil, alim, yazıçı, şair və jurnalistlərin çox böyük diqqət yetirməli olduqlarını qeyd etmişdir. Prezidentin də bildirdiyi kimi, dildə olan əksər alınma sözlərin öz milli qarşılığı ilə əvəzlənməsinə ehtiyac vardır. Doğrudur, yaradılan hər milli sözü dil daşıyıcıları birmənalı şəkildə qəbul etmir. Hətta dilimizdə bəzi alınma sözlərin milli qarşılığı olsa da, əksəriyyət yenə də, təəssüf ki, alınma sözlərə üstünlük verir. Məs: *yaradıcı – kreativ (ing.), sürücü – şofer (fr.), qarşılıq – ekvivalent (lat.), işıqfor – svetafor (rus.), idarəçi – menecer (ing.), müsahibə – intervyu (fr.), ekran görüntüsü – skrinşot (ing.) və s.* Hətta bəzən bu sözlərin yanlış tələffüz və yazılışına da rast gəlinir, bu da dilimizin normalarına uyğun deyildir.

Geniş informasiya məkanı – müxtəlif sosial şəbəkələr, televiziya proqramları, tərcümə edilən müxtəlif kitablar, reklam mətnləri vasitəsilə yerli-yersiz işlənən alınma sözlərin dilə daxil olmasına şərait yaradır. *“Bir dildən başqa bir dilə keçən sözlərin miqdarı bu və ya başqa bir dildə çox və yaxud az ola bilər. Belə sözlər keçdiyi dilə ya müsbət, ya da mənfi təsir göstərir. Əgər bir dilə sözlər ehtiyac nəticəsində daxil olursa, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirirsə, bu dilə müsbət təsir hesab olunur. Əksinə, alınma sözlər ehtiyac nəticəsində deyil, zorla qəbul etdirilirsə, milli sözləri sıxışdırıb onların yerinə işlənməyə başlayırsa, bu artıq mənfi təsirdir. Belə bir vəziyyətin uzun müddət davam etməsi nəticəsində dil yavaş-yavaş öz keyfiyyətini itirə bilər və korlanır”* [1, s.105].

Hazırda Türkiyədə fəaliyyət göstərən Türk Dil Qurumunun xüsusi komissiyası dilə daxil olan hər bir yeni sözü qeydə alır, onların mənalarını açıqlayır və dərhal onun Türkiyə türkcəsində qarşılığı tapılır və son dövrlər Azərbaycan dilində də alınma sözlərdən yersiz, uyğunsuz istifadə belə təşkilat və qurumların yaradılmasına ehtiyac yaradır. Əslində terminlərin alınmasında türk dilinin təcrübəsindən istifadə edilsə, dilimizin saflığının qorunmasında müsbət irəliləyişlər əldə edə bilərik. Hərçənd Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası fəaliyyət göstərir, eyni zamanda “Terminologiya məsələləri” adlı elmi jurnal dərc olunur. Ancaq yenə də termin məsələsinin köklü həlli kompleks yanaşma və fəaliyyət tələb edir. Araşdırmalar nəticəsində belə qərara gəldik ki, dildəki uyğunsuz alınmaları məhdudlaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlər görülsə, daha faydalı nəticələr əldə etmək olar:

1. Yeni elmi və texnoloji anlayışların ifadə edilməsi üçün Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına terminlər yaradılmalı, bu prosesdə dilçi alim, mütəxəssis və terminologiya komissiyaları birgə fəaliyyət göstərməlidir;

2. Televiziya, radio, sosial şəbəkə və reklam mətnlərində normativ dil qaydalarına riayət olunması təmin edilməli, kütləvi informasiya vasitələri milli dil standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır;

3. Elektron lüğətlər təkmilləşdirməlidir. Düzdür, hazırda alınma sözlərlə bağlı lüğətlərimiz vardır. Amma müasir, etibarlı, istifadəsi rahat olan, son dövrlərdə yaranan alınmaların düzgün orfoqrafiya, orfoepiya və ya izahını əks etdirən elektron lüğətlər, termin bazaları hazırlanaraq geniş ictimaiyyətin istifadəsinə verilməlidir;

4. Maariflənmə işləri gücləndirilməli, məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində dil mədəniyyəti, söz yaradıcılığı və alınma sözlərin düzgün istifadəsi barədə maarifləndirici proqramlar daha çox həyata keçirilməlidir;

5. Dilimizə hər hansı alınma söz daxil olduqda onun digər türk dilləri ailəsində hansı sözlə ifadə olunmasına, yazılışa necə uyğunlaşmasına, semantik mənalarına nəzər salınmalıdır. Çünki yersiz alınma sözləri işlətməkdənsə, türk dilindən keçən anlaşıqlı alınma vahidlərlə dilimizi zənginləşdirmək daha məqsədəuyğun olar.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, dilin leksik sisteminin zənginləşməsində alınma sözlər mühüm rol oynasa da, onların düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadəsi əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarının geniş olması bəzi alınmaların əvəzlənməsini, milli qarşılıqların seçilməsini zəruri edir və dövlət səviyyəsində dilin təmizliyinə göstərilən diqqət, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin dil siyasətinə dair çıxışları bu istiqamətdə həm elmi, həm də ictimai məsuliyyəti artırır. Eləcə

də aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aero-, avto-, foto-, mikro-, meqa-, makro-kimi beynəlxalq morfemlər müasir Azərbaycan dilində geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Müxtəlif lüğətlərin müqayisəsi bu elementlər əsasında formalaşmış sözlərin dinamik şəkildə artdığını və onların çoxunun elmi-texniki tərəqqi ilə birbaşa bağlı olduğunu göstərir. Bu morfemlər dilə yeni anlayışların daxil olmasını asanlaşdırır və söz yaradıcılığında aktiv iştirak edərək dilin morfoloji imkanlarını genişləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 216 s.
2. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Müstəqillik illərində beynəlmiləl terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2022, 156 s.
3. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. (Universitetlərin magistratura pilləsi üçün dərslik). Bakı: Kitab aləmi, 2011, 220 s.
4. Məhərrəmli Q. Yeni alınma sözlər lüğəti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 2021, 400 s.
5. Məmmədli İ. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 275 s.
6. Nağısoylu M, Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı. Bakı: Elm, 2020, 416 s.
7. Sadıqova S. İzahlı yeni terminlər lüğəti. Bakı: Elm, 2022, 224 s.
8. Yaqubova T. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı: MBM, 2008, 153 s.
9. <https://president.az/az/regions>
10. <https://kaminfo.net/vasif-sadiqli-ekzotizml%C9%99r-haqda-bir-nec%C9%99-k%C9%99lm%C9%99/>
11. <https://e-qanun.az/framework/42073>

Резюме

Нурана Джабраилова

Лингвистические основы заимствований

В статье рассматриваются вопросы места заимствованных слов в азербайджанском языке, обновления ими словарного состава, нецелесообразности использования заимствованных слов с национальными эквивалентами в условиях глобализации, сохранения чистоты языка и т.д. Также показаны пути борьбы с вынужденными и нецелесообразными заимствованиями в нашем языке: усиление национального терминотворчества, соблюдение нормативных правил в СМИ, разработка современных электронных словарей, повышение осведомленности в школах и университетах, а также использование опыта тюркских языков. В заключительной части исследования показаны масштабы использования заимствованных морфем – аэро-, авто-, фото-, гипер-, микро-, мега-, макро- и других интернациональных элементов в нашем языке и их статистика в словарях. С использованием терминологии и новых словарей разных лет, в сравнительном плане представлены количество, происхождение и структура слов, содержащих эти элементы. Показано, что эти морфемы играют важную роль в формировании терминологического слоя языка. В результате заимствования могут играть как положительную, так и отрицательную роль в развитии языка. В статье всесторонне рассматриваются лингвистические характеристики заимствованных слов, анализируются причины их вхождения в язык и этапы адаптации. В ходе исследования также оценивается адаптация заимствованных слов к нормам литературного языка, их стилистические и функциональные возможности, а также их роль в терминологической системе. В результате установлено, что заимствованные слова изменяются в соответствии с внутренними законами языка, интегрируются в национальную языковую среду и играют важную роль в его развитии. В работе определена роль заимствованной лексики в терминологической сфере, ее стилистическая дифференциация и уровень адаптации к нормам литературного языка. В результате исследования становится ясно, что заимствованные слова являются не только одним из факторов, определяющих развитие языка, но и расширяют его коммуникативные возможности. Таким образом, заимствованные слова оказывают положительное влияние на развитие языка.

Ключевые слова: *обогащение лексической системы языка, заимствования, интернациональные слова, экзотизмы, морфологические особенности заимствований*

Summary

Nurana Jabrayilova

Linguistic Basis of Loan Words

The article examines the place of borrowed words in the Azerbaijani language, their lexical renewal, the inappropriate use of borrowed words with national equivalents in the globalization phase, the preservation of the purity of the language, etc. Also, ways to combat forced and inappropriate borrowings in our language are shown: strengthening national term creation, adhering to regulatory rules in the media, developing modern electronic dictionaries, increasing awareness in schools and universities, as well as benefiting from the experience of Turkic languages. The final part of the study shows the scope of use of borrowed morphemes – such as *aero-*, *auto-*, *photo-*, *hyper-*, *micro-*, *mega-*, *macro-* – in our language and statistics in dictionaries. Using terminology and new word dictionaries published in different years, the number, origin, and structure of words contained in these elements are presented in a comparative manner. These morphemes are shown to play an important role in the formation of the terminological layer of the language. As a result, loanwords can play both a positive and a negative role in the development of the language. During the research, the adaptation of borrowed words to literary language norms, their stylistic and functional capabilities, and their role in the terminological system are also evaluated. The role of borrowed vocabulary in the terminological field, its stylistic differentiation and the level of adaptation to literary language norms are determined. As a result of the study, it becomes clear that borrowed words are not only one of the factors determining the development of the language, but also expand its communicative capabilities. Thus, borrowed words have a positive impact on language development.

Key words: *enrichment of the lexical system of the language, loanwords, international words, exoticisms, morphological features of loanwords*

Rəyçi: fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu